

ՄՀԵՐ ՔՈՒՄՈՒՆՏ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ, ՍՀՀԿ, ԳՊՀ

ՊԱՏԱՍԿԱՆ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԲԱՂ ԳԱՎԱՌԻ ԵՐԻՑՎԱՆՔ-ԱՐԾՎԱՆԻԿ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ ԵՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ. ՏԵՂԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝

ՀԻՇԱՏԱՍԿՈՒՄՆԵՐԻ ԵՒ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Մեր մատենագիրներից Երիցավանքի² համալիրը (հարակից բնակավայրն այժմ կոչվում է Արծվանիկ) հիշատակել են Մովսես Կաղանկատվացին³, Ստեփանոս Օրբելյանը⁴, Ղուկաս Սեբաստացին⁵, իսկ վիմագիր միակ հիշատակությունը արձանագրված է Վահանավանքում (1102 թ.)⁶: Մերձակա բնակավայրը հիշատակվել է որպես ավան⁷ կամ գյուղաքաղաք⁸:

Հստ ավանդազրույցի՝ Երեցավանքն իր անունը ստացել է Երիցակ անվամբ հոգեւորականից⁹: Սակայն շատ վկայություններ ունենք այն մա-

¹* Ստացվել է 4.03.2023, գրախոսվել է 7.03.2023: էլ. հասցե՝ mherkumunts@gmail.com:

² Երիցավանքը գտնվում է պատմական Սյունիքի Բաղք գավառում՝ ներկայիս Սյունիքի մարզի Կապանի տարածաշրջանում՝ Բարգուշատի լեռնաշղթայի արեւելյան լեռնաբազուկներից մեկի ժայռի վրա՝ Արծ[ց] վանիկ գյուղից ուղիղ գծով մոտ 2 կմ դեպի հյուսիս-արեւելք: Արծվանիկը հիշատակվում է նաեւ որպես ավան (ՀՀՇՏԲ I, էջ 452): Պատմական եւ հնագիտական աշխատություններում բազմիցս է արձանագրվել բնակավայրի հարուստ անցյալի մասին: Ք. ա. II–I հազարամյակից բնակության հետքեր կան՝ ուրարտական ժամանակաշրջանի ամրոցի ավերակներ, դամբարանադաշտեր եւ այլն: Հայտնաբերվել են Ք. ա. Դ.–Յ. դդ. ուրարտական սաղավարտներով զինվորների բրոնզե արձանիկներ (Շ. ԵՏԿԿԿ, Доспех древней Армении, Ереван, 1986, էջ 24, 33), պաշտպանիչ ճակատակալներ (Շ. ԵՏԿԿԿ, Доспех..., էջ 37):

³ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱԿԱՆԿԱՏՎԱՅԻ, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երեւան, 1969, էջ 214:

⁴ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Սյունիքի պատմություն, Երեւան, 1986, էջ 113–117 (այսուհետեւ՝ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1986):

⁵ ՂՈՒԿԱՍ ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ, Դավիթ Բեկ կամ պատմություն Ղափանցոց, Երեւան, 1992, էջ 35:

⁶ ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ՇՆԱ ԶՀԱՅՐ/ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԻՑՈՒ/ՎԱՆԱՅ ԱՌԱՋ/ՈՐԴ ՍՈՒՐԲ ՈՒՆԵՏԻՍ ՅԻՇ/ԵՋԻԲ ՅԱՂԱԽԹՍ (Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Վահանավանք (Պատմահնագիտական ուսումնասիրություն), Երեւան, 2007, էջ 65–66):

⁷ ՐԱՖԻ, Երկերի ժողովածու, հտ. VI, Երեւան, 1962, էջ 498 (այսուհետեւ՝ ՐԱՖԻ), Ղ. ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ, Դավիթ Բեկ կամ պատմություն Ղափանցոց, Երեւան, 1992, էջ 35:

⁸ ՐԱՖԻ, VIII, էջ 478:

⁹ Ս. ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Սյունիքի պատմություն, էջ 113–117:

սին, որ ոչ թե անձերից են առաջացել վանքերի կամ հիշարժան վայրերի անունները, այլ, հակառակը, անձնանունները կամ մականուններն են առաջացել տեղանուններից (հմմտ՝ Խորեա > Խորենացի, Նարեկ > Նարեկացի, Տաթեւ > Տաթեւացի, Որոտան > Որոտնեցի եւ այլն)։ Հնարավոր է, որ այս տեղանունից է հոգեւորականը ստացել իր անունը՝ Երեցակ¹⁰, բայց այս դեպքում չի նշվում տեղանվան ածանցը՝ -ացի։ Այս ենթադրության համար հիմք կարող է ծառայել այն, որ Երեց, այլեւ Երեցակ հասարակ անունը գրեթե չի հանդիպում հայոց անձնանուններում։ Օրինակ՝ Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանում» Երեց անձնանվանը վերաբերող բառահոգւթում հանդիպում ենք. «Անդրանիկ. մի անգամ եմ գտնում գործածված ԺԴ. դարում. բայց հմմտ. նաեւ Երեցտիկին եւ Երիցակ»¹¹։ Ենթադրելի է, որ սկզբնապես գոյություն է ունեցել վանքը, ապա մի բարեշնորհ հոգեւորականի օգնությամբ այն նոր համարում է ձեռք բերել, վերականգնվել է վանքապատկան տնտեսությունը, զարգացել են հոգեւոր ծառայությունները։ Ժամանակի ընթացքում վանքի անունը զուգորդվել է հոգեւորականի անվանը, ինչի արդյունքում նշանավորվել են եւ վանքը, եւ նրա անխոնջ սպասավորը։ Ասվածը թերեւս տրամաբանական է դառնում նաեւ Երեց բառի ծագումնաբանական քննությամբ։ Երեց-ը բնիկ հնդեւրոպական ծագմամբ բառ է՝ *preiskhu-¹² «ծեր, տարեց, գլխավոր»։ Գ. Զահուկյանը բերում է հնդեվրոպական *per- «առաջ» արմատից՝ *preis-ku-¹³։ Այս արմատը հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասին անցել ու բազմաթիվ ձեւիմաստային տարբերակներ է առաջ բերել¹⁴, մասնավորապես, ածանցական ձեւով՝ «առաջ, դուրս, վերելից այն կողմ, միջով» իմաստներով։ Նշված իմաստներով՝ «ավագ, մեծ, առաջ, ծեր, հին» հանդիպում է նաեւ ալբաներենում, հունարենում, լատիներենում, գերմաներենում եւ այլն։ Հ. Աճառյանը կանոնավորում է հայերենում ունեցած գործածության հարցը. բառի հնագույն նշանակությունն է «անդրանիկ, մեծ», իսկ «քահանա» իմաստը ստացել է քրիստոնեության մուտք գործելուց հետո՝ հունական բնագրերի թարգմանությունների միջոցով (հունարենում, ֆրանսերենում եւ այլ լեզուներ

¹⁰ Ձի բացառվում նաեւ Երեց հասարակ անունից հատուկ անվան անցումը։

¹¹ Հ. ԱճԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ., Երեւան, 1944, էջ 142։

¹² Հ. ԱճԱՌՅԱՆ, Հայերեն արմատական բառարան, հտ.Բ., Երեւան, 1926, էջ 52–53 (այսուհետեւ՝ ՀԱԲ)։

¹³ Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երեւան, 2010, էջ 225։

¹⁴ J. POKORNY, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, 1959, p. 810–816.

րում նույնպես տեսնում ենք «քահանա» իմաստը¹⁵): Հիշատակումներից ըմբռնելի է նաեւ, որ վանական համալիրը դեռեւս Օրբելյանների շրջանից գրեթե 800 տարի առաջ՝ մոտավորապես Ե. դարում, գոյություն է ունեցել: Չենք կարող հստակեցնել, թե վանքի՝ շրջակայքի հոգեւոր կյանքում ունեցած «ավագ» կարգավիճակից են առաջ եկել տեղանունը եւ համալիրի անունը, թե՞ առաջացել են տեղանքի՝ շրջապատի նկատմամբ ունեցած բարձրագույն դիրքից, ապա անցել նաեւ բնակավայրի անվանը: Հնարավոր է նաեւ, որ բնակավայրի՝ մյուս գյուղերի համեմատությամբ «ավագ, մեծ» լինելուց է առաջացել հատկանունը (արդյո՞ք նույն կերպ է ձեւավորվել Շնհեր անունը՝ Շնոյ հեր[ք]¹⁶, ինչպես վկայում են ավանդությունները, Արցախում՝ Մեծ շեն եւ այլն): Ստեփանոս Օրբելյանի վկայաբերումը՝ Երեւանի հոգեւորականի անունից վանքի առաջացած լինելու մասին ավանդազրույցը, լայն տարածում է ունեցել ժողովրդի մեջ: Ավանդազրույցից պարզ է դառնում, որ տեղանունը ժողովրդական ստուգաբանության է ենթարկվել, որից էլ առաջացել է մի հրաշալի գյուղանուն՝ Արծվանիկ: Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ ներառված Տաթևի հարկացուցակում այն նշվում է Մյուս Բաղք գավառի գյուղերի ցանկի առաջին տողում՝ Երեմ՝ 12 միավոր հարկով: Եւ այն, որ ժողովրդական ավանդազրույցի հետեւանքով Երեմ || Երեց անունը տարբեր շրջաններում փոփոխությունների է ենթարկվել, տեսնում ենք հենց տեղանվան բառաբանությունն անցկացնելիս:

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

1. Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքում երեց բառի բարբառային տարբերակն է իրից || իրիս > իրիսկիմ, իրիսփոխան: Հավանական է, որ Երեմ գյուղանունը հետագայում՝ հոգեւոր կառույցի երբեմնի փառքի շրջանում, հատկանշվել է եկեղեցով (հմմտ.՝ Տաթև–Տաթևի վանք, Գլաձոր–Գլաձորի վանք եւ այլն), որի արդյունքում այն անվանվել է Երեմ || Երեց վանք (մինչեւ Թ. դարը), իսկ հետագայում՝ ԺԲ. դարից հետո, ժողովրդական ստուգաբանությամբ Երեմ || Երեց վանք-ը դարձել է Արծվանիկ: Վերջինիս վերաբերյալ մեզ ավանդություն չի հասել,

¹⁵ Այս մասին տես ՀԱԲ, էջ 53:

¹⁶ Տես Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության հնագույն ձեռագիրը (թիվ 6271), ընդօրինակվել է 1513 թ.:

բայց կա մի կարեւոր հուշում. ինչպես ցույց են տալիս եկեղեցու հարակից շինությունները, այս տարածքում եղել է վանական համալիր, որի հետեւանքով ժողովրդական ստուգաբանությամբ գյուղանունը անցել է հետեւյալ տարբերակներով՝ Երեւ վանք > Արծվանք > Արծվանիք > Արծվանիկ: Երեւ-ը դարձել է Արծ հետեւյալ փոփոխությամբ՝ բառասկզբի ե > ա փոփոխությունը հանդիպում է Կապանի շրջանի խոսվածքներում եւ առհասարակ՝ Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքում. գրաբարի ե-ն բարբառախմբում դարձել է ա հետեւյալ բառերում՝ երկան-ք > աբկան-ք (Արկանիձոր > Ըրկենանց), այլեւ՝ երազ > աբազ եւ այլն: Բառամիջի ե-ն շեշտագուրկ դիրքում ընկել է երեւ > աբ[ե]ւ > Ըրծ[ց]-, իսկ վանք բառի հոգնակին ըմբռնվել է -վանիք, որից հետո էլ՝ -վանիկ՝ Արծվանիկ:

2. Հնարավոր է, որ տեղանունը ժողովրդական ստուգաբանության ենթարկվել է հատկապես քրիստոնեությունից հետո: Տեղանվան առաջացումը (կանխադրումով) առնչվում է արծուի-եւան-ի կաղապարի հետ, որը նույն ժողովրդական ստուգաբանությամբ կարող էր դառնալ Երեւ, ապա Երեւ վանք: Այս տեսակետը կարող է հերքվել կամ հաստատվել հնագիտական եւ պատմական ուսումնասիրությունների համադրմամբ, որովհետեւ տարածաշրջանում, այդուհանդերձ, պահպանել են ուրարտական շերտի տեղանուններ, ինչպես Գորիս, Շոռնոխ, Հարժիս եւ այլն: Սույն խնդրի շրջանակներում չենք կարող բացառել տեղանվան՝ ուրարտական շերտից առաջ եկած լինելու հնարավորությունը, քանի որ, ինչպես նշվեց վերելում, նյութական աղբյուրները վկայում են նախաքրիստոնեական քաղաքակրթության հետքերի մասին: Այսպես՝ Հ. Կարազյոզյանը բերում է մի տեղանուն՝ Արծին, որ հիշատակվում է Իշպուինի եւ Մենուայի՝ Սյունիքում թողած ժայռափոր արձանագրության մեջ¹⁷: Սյունիքում այդ անվան մոտ է Արծվանիկը, որ, ինչպես նշեցինք, կարող էր առաջանալ հետագայում՝ մասնա-

¹⁷ Արձանագրությունը հայտնաբերվել է 1989 թ. ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանության ինստիտուտի երկրաբան Վ. Իգումնովի կողմից: Այն թերեւս պիտի համարել տարածաշրջանում առկա ուրարտական հուշարձաններից հնագույնը: Սեպագիրն ունի հինգ տող՝ 1-մ երկարության եւ 13–15 սմ լայնության վրա՝ քանդակված Ք. ա. մոտ 820-ական թվականներին (ըստ այդմ՝ փորագրված է երբեմնի բերդաքաղաքի հիմնադրման հուշարձանից (782) շուրջ 40 տարի առաջ): Մենուա թագավորի (810–788) հրամանով Իշպուինե (825–810) թագավորի անունից կազմված սեպագրի տեղանունները հիմնականում ընդգրկում են Սյունիքի եւ Նախիջեւանի «եթուինի» երկրի սահմանները: Ըստ այդմ կարծում են, որ արձանագրության մեջ հիշատակված Բուլուլա լեռը մինչեւ հիմա նույն անունն է կրում, իսկ Արծին տեղանունը առնչակցում են Զուլֆայի (Երնջակ գավառի վաղեմի տարածքները) Արագին բնակավայրի անվան հետ:

վորապես քրիստոնեության ընդունումից հետո ընկած շրջանում, հնարավոր լեզվական փոխազդեցությունների հետեւանքով կամ ժողովրդական ստուգաբանության միջոցով, որը բնորոշ երեւույթ է Սյունիքի տեղանվանական համակարգում: Հետազոտողները նկատում են, որ Բարձր Հայքի, Աղձնիքի եւ Սյունիքի միեւնույն անունը կրող քաղաքները բնակեցված են եղել միեւնույն լեզվաընտանիքին պատկանող ցեղային միավորումներով¹⁸: Արձանագրության երկրորդ եւ երրորդ տողերում արժ արմատով երկու բնակավայր է հիշատակվում.

1. Խալդյան զորությամբ Իշպուհինե Սարգուրորդին ասում է (°).

2. Մինուա Իշպուհին որդին Արծիմնե (քաղաքի) երկիրը գրավեց, Իշ[...]
(քաղաքի) [երկիրը] (գրավեց).

3. Արծիկումնե (°) (քաղաքի) [երկիրը] (գրավեց). Այանհանե (քաղաքի) երկիրը (գրավեց). (մարդկանց) սպանեց, վտարեց:

4. Վերադարձին հիմնեց Խալդեի կոթողը Բուլուա (լեռան) վրա: Սահմանեց կարգ.

5. Առարկաներն (գանձերն)¹⁹ այս Խալդեին թող զոհաբերվեն, (մեկ) ցլիկ (թող զոհաբերվի) Խալդե տիրոջն իր բարձրեալ Բուլուա(լեռան) վրա²⁰:

Արձանագրության մեջ հիշատակված Արծիմնե տեղանվան առաջին ստուգաբանական փորձի մեջ նշվում է, որ արմատը *arš-*ն է, իսկ *-ine-*ն «թերեւս, ուրարտերենի վերջածանցներից մեկն է այստեղ»: Հստ հեղինակները՝ տեղանունը ծագում է «հնդեւրոպական նախալեզվի *arg-, «փայլել», «ցոլք», «լույս» արմատից: Սրանով կազմված տեղանունները լայնորեն տարածված էին Հայկական լեռնաշխարհում (Արծանիա-Արածանի, Արծն, Արծափ, Արծկե, Արծաշու եւ այլն)²¹: Արծիկումնե տեղանվան համար հոգվածի հեղինակները կանխադրում են բարդ կազմություն՝ արծ (*arš*) եւ *qume* (°): Վերջինս «նույնպես ունի հնդեւրոպական ծագում եւ առնչվում է հայերենի գոմ բառի հետ: Հնում այն ունեցել է նաեւ «բնակավայր» նշանակությունը՝ Արծիկումնե > «Ճերմակավան»²²: Մեզ չի հանդիպել

¹⁸ Այս մասին կարելի է տեսնել՝ Յ. ԿԱՐԱԳԵՈՋՅԱՆ, Սեպագիր տեղանուններ, Երեւան, 1998, էջ 89–90:

¹⁹ Վ. ԻԳՈՒՄԵՆՈՎ, Հ. ԿԱՐԱԳԵՈՋՅԱՆ, Ս. ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ, Օձասարի սեպագիր արձանագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 1, Երեւան, 1997, էջ 194:

²⁰ Վերծանությունը քաղել ենք սույն աշխատությունից՝ ԿԱՐԱԳԵՈՋՅԱՆ, 1989, էջ 324:

²¹ ԻԳՈՒՄԵՆՈՎ ԵՒ ԱՅԼՔ, Օձասարի..., էջ 195:

²² Անդ, էջ 196:

որեւէ գիտական աշխատանք, որտեղ լեզվական զուգահեռներ են անցկացվում սեպագրում նշված արժատի տեղանունների եւ Սյունիքի կամ նրա շրջակայքի այս կամ այն բնակավայրի միջեւ:

Արդ՝ Երիցվանք եւ Արծվանիկ բառերի ստուգաբանական երկրորդ վարկածը այն է, որ, հնարավոր է, այն առնչվում է ուրարտական արձանագրության մեջ նշված արժատին: Այս տեսակետի համար հիմնավորումներ կարող են լինել՝

Հայ մատենագրական աղբյուրներում երեց բառը չի հանդիպում ծվերջնահնչյունով: Կարծում ենք, որ եթե Թ. դարում ընկալված լիներ, որ բնակավայրը երեց սովորական գոյականից է, ապա նույն շրջանում եւ դրանից հետո թերեւս պիտի հանդիպեր ց- վերջնահնչյունով: Այսինքն՝ հեղինակները եւ գրչագրողները բնակավայրի անունը նշել են այնպես, ինչպես տարածված է եղել ժողովրդի մեջ: Թե՛ գրաբարում, թե՛ հիշյալ տարածքի խոսվածքներում երեց բառը ծ վերջնահնչյունով չի հանդիպում: Կարող էր լինել ց կամ ս:

Բնակավայրի եւ նրա շրջակայքի ուրարտական շերտն այնքան հարուստ է, որ ենթադրվում է մի մեծ բնակավայրի գոյություն մերօրյա Արծվանիկ գյուղի տարածքում կամ նրա շրջակայքում՝ Երիցվանքի հարակից մասերում: Հիշենք, որ Սյունիքում առանձնապես մեծ բնակավայրեր չեն հիշատակվում, իսկ Երեւո բնակավայրը բավական մարդաշատ էր եւ կենտրոնական դիրք է գրավել Սյունյաց գավառների շրջանում: Բնակատեղին ունի հարուստ բնություն, առանձնանում է բնակության համար բարենպաստ պայմաններով, եւ, որ չափազանց կարեւոր է, դեռ վաղնջագույն ժամանակներից հայտնի է եղել մետաղի հանքերի շահագործմամբ, որը զարգացման որոշակի նախապայմաններ է ստեղծել²³: Ուշ բրոնզե դարին վերագրվող նյութեր հայտնաբերվել են նաեւ Արծվանիկում (դաշտ № 34)²⁴: Հնագիտական պեղումների արդյունքում (այդպիսիք քիչ են իրականացվել նշված վայրերում²⁵) այս տարածաշրջանում հայտնաբերվել են մետաղագործության բնագավառին պատկանող նյութեր (Տանձավեր, Շիկահող, Կապան): Արժեքավոր տեղեկություններ կարող են հաղորդել Եղ-

²³ Առհասարակ Սյունիքի վաղ շրջանի մետաղի հանքարդյունաբերության մասին կարելի է տեսնել Օ. Խնկիկյանի աշխատության մեջ՝ Օ. ХНКИКЯН, Syunik During the Bronze and Iron Ages, Mayreni Publishing, 2002, 266 p., տպագիր:

²⁴ ОННИК С. ХНКИКЯН, Syunik..., p. 45–46.

²⁵ Այս մասին տե՛ս Հայկական գանձարան՝ <http://treasury.am/>:

վարդ գյուղում վերջերս հայտնաբերված իրերը²⁶: Դրանցից մեկը, հավանաբար, ձիու ճակատակալ է, որը սեպագրված է: Այն դեռևս վերծանված չէ. սեպագիրն ամբողջությամբ բացված չէ: Բուն նյութը չծանրաբեռնելու նպատակով նշենք միայն, որ Սյունիքը հարուստ է մետաղահանքերով, եւ մետաղի շահագործումը սկսվել է դեռևս նախաուրարտական շրջանից²⁷: Եւ ասվածի թերեւս ամենավառ վկայությունն է ուրարտական ժամանակաշրջանին վերագրվող առյուծի արձանիկը, որ գտնվել է Կապանի շրջանի Սզնակ գյուղում, մետաղյա բազմաթիվ առարկաներ՝ զարդեր, արձանիկներ, զենքեր եւ այլն: «Հայկական սովետական հանրագիտարանը» նշում է. «Արծվանիկի տարածքում են գտնվում Կարմրավանք գյուղատեղին՝ եկեղեցով եւ գերեզմանատնով, ինչպես նաեւ Ագուվի տապան եւ Ճգնավորի մատուռ միջնադարյան կառույցները: Հնագույն ամրոցի ավերակներում գտնվել են (մոտ մ. թ. ա. Դ.—Ա. դդ.) ձայնարկու գուսանների բրոնզե արձանիկներ: Արձանիկների աջ ձեռքերին ագուցված են շան, իսկ գլուխներին՝ աքաղաղի կատարներով եւ կենդանիների եղջյուրներով դիմակներ, որոնք եղել են կենդանիների պաշտամունքի խորհրդանիշներ: Դրանք լայն պատկերացում են տալիս ձայնարկու գուսանների զգեստների մասին: Արձանիկներն այժմ պահվում են Մոսկվայում՝ Պատմության պետական թանգարանում»²⁸:

Արծվանիկ տեղանունը միաձեւ չի հիշատակվում. կան տեղանվան տարբերակներ, որ վերաբերում են զանազան ժամանակներին ու խոսվածքներին՝ Արծեւանիք, Արծվեմիկ, Արցեւանիկ, Լրցվանեք, Երեց, Երեց-Երեցվանիկ, Երեցվանիկ, Երիցվանիկ, Երիցվանք, Երիցվանեկ, Երիցվանիկ, Երիցվանք, Երեցու վանք, Կարմիր վանք²⁹, Իրիցվանիկ³⁰: ԲաՖֆին նույնացնում է Արծվանիկը եւ Նախիջեւանիկը, որ «մի ժամանակ Բարգյուշատի վիճակի գյուղաքաղաքն էր»³¹: Ըստ ԲաՖֆու, «այդ ավանը կոչվում է նաեւ Երիցվանիկ, Երիցակի վանքի պատճառով, որ գտնվում է ավանի մոտ, լեռան գագաթի վրա, եւ ժողովրդի մեջ հայտնի է անու-

²⁶ Իրերը հայտնաբերվել են 2016 թվականին եւ գտնվում են Կապանի երկրագիտական թանգարանում, որի տնօրեն Ա. Հայրապետյանը տրամադրեց նկարները (դրանք հրապարակվում են առաջին անգամ):

²⁷ Այս մասին կարելի է տեսնել՝ Օ. ՄՈՒՄԿՅԱՆ, Syunik..., էջ 102—106 («Metallurgy»):

²⁸ Հայկական սովետական հանրագիտարան, Երեւան, 1976, հտ. Բ., էջ 72:

²⁹ Տեղանունների բառարան, հտ. 1, էջ 452:

³⁰ ԱՔՐԱՀԱՄ ԿՐԵՏԱՅԻ, Պատմություն, Երեւան, 1975, էջ 155:

³¹ ՐԱՖԳԻ, VIII, էջ 478:

նովս Կարմիր վանք»³²: Կապանի եւ Արծվանիկի մերօրյա խոսվածքում հնչում է Ըոցըվանէգ || Ըրցվանէգ || Ըրցվանէք, թեքված ձեւերում՝ Ըրցվանգա եւ այլն: Զուգահեռելով Արծինէ (եթե ճիշտ է ընթերցված-վերծանված արձանագրությունը) եւ մեր օրերում պահպանված Արծվանիկ տեղանունները, կարող ենք ենթադրել, որ բառը ոչ միայն տեղաշարժեր է կրել հնչունական առումով, այլեւ պարունակում է ժողովրդական ստուգաբանության շերտեր:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Տեղանունների ստուգաբանությունը եւ առհասարակ քննությունը չափազանց բարդ գործընթաց է, եւ ինչպես նկատում ենք, շաղկապվում է այլ գիտակարգերում արձանագրված տեղեկությունների եւ փաստերի հետ: Մատենագրական աղբյուրները, պատմական, հնագիտական եւ ազգագրական նյութը, այդուհանդերձ, հնարավորություն են տալիս որոշակի մակարդակում վերականգնելու այդ տեղանունները: Նման աշխատանքները զերծ չեն բացթողումներից, հնարավոր վրիպումներից, որ կարող են ի հայտ գալ անընդհատ զարգացող գիտության որեւէ մակարդակում, որովհետեւ գործ ունենք ժողովրդական լեզվում առկայացած հնագիտական նյութի հետ. տեղանուն, որ կարող էր փոփոխություններ կրել լեզվի տարբերակների փոփոխության, օտար լեզուների ազդեցության, ժողովրդական պատկերացումների եւ իմաստային ըմբռնումների արդյունքում: Արդ՝ փորձենք զուգահեռել ուրարտական արձանագրության Արծինէ եւ Արծվանիկ բառերը: Մինչ տեղանունների տարբերակների ձեւիմաստային քննության անցնելը, այստեղ ամրագրենք, որ Արծինէ՝ ուրարտական շրջանից հիշատակվող տեղանունը հետագայում ժողովրդական ստուգաբանությամբ կարող էր ունենալ [Ա]Երեծ, Երեց, Երեցակ տարբերակները եւ նաեւ չի բացառվում՝ ժողովրդի մեջ կարող են պահպանված լինել Արծինէ > Արծվանի- > Ըրցըվանէ- եւ այլ հնարավոր տարբերակները: Հետեւաբար մենք կարող ենք քննել Արծինէ, Երեծ, ապա Արծվանիկ (ավելի ուշ շրջանում գործածվող) բառերը՝ զուգահեռելով դրանց բաղադրիչները ըստ ձեւիմաստային հատկանիշների: Այս բառերի առաջին բաղադ-

³² Անդ: Այս մասին առավել հանգամանալից տե՛ս Մ. ՔՈՒՄՈՒՆՅՑ, Դուկաս Սեբաստացու «Դավիթ Բեկ կամ Պատմություն Ղափանցոց»-ի տեղանվանական համակարգը, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության թանգարանի, № 2(10), 2022, էջ 94—96:

րիչները նույն հիմքից են՝ արծ: Երեծ-ը հնարավոր ժողովրդական տարբերակներից մեկն է՝ ա > ե փոփոխությամբ (վերելի՝ առաջին տարբերակում մենք ֆննեցինք ե > ա փոփոխությունը), ե-ի ազդեցությամբ բառամիջի ե-ի աճմամբ: Կարծում ենք՝ այս տարբերակի ժողովրդական ստուգաբանությունը լիարժեք չէ, այսինքն՝ հնարավոր է՝ վանքի անունը համըմբռնվել է գյուղանվան հետ երեց[ծ] ձևով կամ բաղադրիչով, ապա հետագայում առավելապես հիշատակվել երեցվանիկ³³, ինչպես նշվում է Վահանավանքի արձանագրության մեջ: Սակայն տարրնթերցումներում՝ Արծեվանիք, Արծվենիկ, Արցեվանիկ, Լրցվանեք, հստակ նկատվում է, որ ոչ թե երեծ-ն է տարրնթերցվել արծվանի-ի, այլ հակառակը՝ արծ բաղադրիչն է ըմբռնվել երեց[ծ], եւ, այդուհանդերձ, զուգահեռ պահպանվել են բանավոր-բարբառային տարբերակները³⁴:

Արծինե տեղանվան արծ բաղադրիչը կապվում է հնդեւրոպական «փայլ» իմաստով բառի հետ, որի նախնական իմաստն է «փայլ, ցուր, լույս»³⁵: Ընդունելով մեր նախորդների տեսակետները՝ փորձենք կատարել մասնակի շտկումներ եւ հավելումներ: Այս բառից է արծաթ-ը, որ տարածված է հնդեվրոպական լեզուներում, այլեւ «վառել»-ը, որ հայերենում արտահայտվում է բառաբարդմամբ՝ արծարծել՝ «թեժացնել, բորբել» իմաստով: Նկատում ենք, որ բառը մետաղի հետ ունեցած հատկանիշից է ձեւավորել իմաստները: Հետեւաբար պետք է կարծել, որ Հայաստանի տարբեր վայրերում հանդիպող ուրարտական արծ արմատը, որ տրվել է տեղանուններին, մատնանշում է ոչ թե ստույգ քաղաքի անուն, այլ այդ վայրին բնորոշ անվանում, այսինքն՝ այդ տարածքի՝ «երկրի» ինչ-որ բանով հայտնի լինելու հանգամանք: Այս դատողության հավաստիությունը թերեւս լրացնում է ուրարտական -ine[ի] ածանցը, որը կրում է «տեղ, վայր, երկիր, տարածք» իմաստները³⁶: Հայերենի խոսվածքներում

³³ «...ՀԱՅՐ ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԻՑՈՅՈՒՄՈՒՆ» (Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Վահանավանք (պատմահնագիտական ուսումնասիրություն), Երեւան, 2007, էջ 66):

³⁴ Բառի՝ ժողովրդական փոփոխությունը՝ արծ-ը այլեւս ընկալել երեց, չի կատարվել ամբողջական, եւ երեծ բառի վերջադիր ծ-ն կարող է մնացուկ լինել արծ-ի, որ ժողովուրդը հետագայում աղերսել է երիցակի անվան հետ եւ դրան զուգահեռ պահպանել արծ-ով, րծ-ով եւ երց-ով տարբերակները:

³⁵ ՀԱՐ 1, էջ 319:

³⁶ Այս ածանցի «տեղ» մատնանշող իմաստին թերեւս առաջինը անդրադարձել է Ջ. Մարկվարտը (J. MARQUART, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen nation, Berlin, 1919, էջ 67): Այս ածանցի մասին կարելի է տեսնել նաեւ Г. Меликишвили, Урартский язык, Москва, 1964, էջ 30, 42:

«ուրարտերենի վերջածանցը»³⁷ կարող էր տարբերվել մամբ դրսեւորվել, որը, ինչպես նկատում ենք, հետագայում տեղանվան տարբերակների մեծ մասում կարող էր նույնացվել վաճառքի կամ -վաճ միջնածանցի հետ: Այս պարագայում նկատի առնելով առհասարակ Սյունիքի եւ մասնավորապես Կապանի տարածքի մետաղի հանքերի առկայությունը, մետաղի մշակման եւ արտահանման բնագավառներում դեռեւս հնագույն ժամանակներից հայտնի լինելու պարագան՝ տրվել է արծ անվանումը -ine[ի] ածանցով՝ մատնանշելով այն երկիրը, որը հարուստ է մետաղական հանքերով, հայտնի մետաղի մշակման բնագավառում: Եւ հենց այս հիմունքով ժողովրդի մեջ պահպանվել է արծ-եւան[իմե]-ի կաղապարը, որ տարբերակներ է առաջ բերել, որոնցից վերջինը Արծվանիկ-ն է:

Ըստ էության՝ նշված երկու տարբերակները չեն հակասում միմյանց, այլ, ընդհակառակը, մատնանշում են բուն հայկական տեղանվան՝ պատմական խոր անցյալից ծագած, լեզվի զարգացման տարբեր շերտերով անցած եւ զանազան ազդեցություններ կրած լինելու հանգամանքը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Երիցավանքը գտնվում է պատմական Սյունիքի Բաղք գավառում՝ ներկայիս Սյունիքի մարզի Կապանի տարածաշրջանում: Ըստ ավանդազրույցների՝ Երիցավանքից է առաջացել Արծվանիկ բնակավայրի անունը, որի վարչական տարածքի մեջ է ընդգրկվում Երիցավանքի եկեղեցական համալիրը:

Պատմական եւ հնագիտական աշխատություններում նշվում են, որ Արծվանիկում պահպանվել են Ք. ա. II—I հազարամյակների հայկական բնակության հետքեր եւ հուշարձաններ: Պահպանվել են նաեւ ուրարտական ժամանակաշրջանի ամրոցի ավերակներ, դամբարանադաշտեր եւ այլն:

Մատենագիրության մեջ Երիցավանքի մասին հիշատակել են Մովսես Կաղանկատվացին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Ղուկաս Սեբաստացին եւ ուրիշներ: Վիմագիր առաջին արձանագրությունը պահպանվում է Վահանավանքում (1102 թ.):

³⁷ Ուրարտական արձանագրություններում այն ունեցել է նաեւ պատկանելության իմաստ: Այս մասին կարելի է տեսնել՝ Г. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Введение (Вестник древней истории, 1953, № 1), Местоимения (<http://annales.info/>):

Ըստ ավանդազրույցի՝ Երեցավանքն իր անունը ստացել է Երիցակ անունով հայ հոգեւորականից: Հնարավոր է, որ տեղանունը ժողովրդական ստուգաբանության ենթարկվել է քրիստոնեությունից հետո: Տեղանվան առաջացումը առնչակցվում է արծուի-եւան-ի՝ կաղապարի հետ, որ նույն ժողովրդական ստուգաբանությամբ կարող էր դառնալ Երեծ, ապա Երեծ վանք:

Ստուգաբանական առաջին վարկածն այն է, որ տեղանունը ծագում է հնդեւրոպական նախալեզվի *arǵ-, «փայլել», «ցոլք», «լույս» արմատից: Սրանով կազմված տեղանունները լայն տարածում ունենին Հայկական լեռնաշխարհում (Արծանիա-Արածանի, Արծն, Արծափ, Արծկե, Արծաշփու եւ այլն):

Համաձայն երկրորդ վարկածի՝ Երիցվանք (> Արծվանիկ) բառը առնչվում է արծ արմատին, որ նշված է նաեւ Օձասարի ուրարտական արձանագրության մեջ: Նշում են, որ Արծինե տեղանվան արծ արմատը կապվում է հնդեւրոպական «փայլ» իմաստով բառի հետ, որի նախնական իմաստն է «փայլ, ցոլք, լույս»:

Փաստորեն՝ Հայաստանի տարբեր վայրերում հանդիպող ուրարտական արծ արմատը, որ տրվել է տեղանուններին, մատնանշում է ոչ թե կոնկրետ քաղաքի անուն, այլ այդ վայրին բնորոշ անվանում, այսինքն՝ այդ տարածքի՝ «երկրի» ինչ-որ բանով հայտնի լինելը:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Արծանիա-Արածանի, Արծն, Արծափ, Արծկե, Երիցվան, Երիցակ, ուրարտական անվանում, ժողովրդական ստուգաբանություն, տեղանուն:

РЕЗЮМЕ

Ерицаванк расположен в провинции Багк исторического Сюника, Капанского района современного Сюникского марза. По преданию, название поселка Арцваник произошло от Ерицванка, в административную территорию которого входит церковный комплекс Ерицванк.

В историко-археологических работах отмечается, что в Арцванике сохранились следы и памятники армянского поселения II—I тысячелетий до н. э. Сохранились также руины урартской крепости, захоронений и т. д. Ерицаванк упоминается в письменных источниках Мовсесом Каганкатвази, Степаносом Орбеляном, Гукасом Себасти и другими. Единственная литографическая запись с упоминанием Ерицаванка сохранилась в Ваанаванке (1102 г.).

Согласно преданиям, Еретсаванк (Երեցաձախն) получил свое название от армянского священнослужителя по имени Ерицак (Երիցակ). Возможно, после христианства топоним в разговорном языке подвергся некоторым изменениям. Происхождение топонима связано с образцом арцуи-еван-ик (արծուի-եւան-իք), который по той же народной этимологии мог стать Ерец (Երեւ), а затем Ерец ванк (Երեւ ձախն) монастырь.

Первая этимологическая гипотеза состоит в том, что топоним происходит от индоевропейского корня *arg-, «светить», «светить», «светить». Образованные при этом топонимы были широко распространены в Армянском нагорье (Арцания-Арацани, Арцн, Арцап, Арцке, Арцашку (Արծախիս-Արաժախի, Արծն, Արծախ, Արծկե, Արծաշքու) и др).

Согласно второй гипотезе, слово Ерицванк (> Арцваник) (Երիցաձախ (> Արծախիկ)) связано с корнем арц (արծ), который также упоминается в Одзасарской урартской надписи. Отмечается, что корень имени Арцине (Արծինե) связан с индоевропейским словом арц (արծ), означающим «сияние», первоначальным значением которого является «сияние, яркость, свет».

На самом деле урартский корень, встречающийся в разных регионах Армении, который был дан топонимам, указывает не на название конкретного города, а на имя, характеризующее указанное место, то есть на то, чем местность, «страна» известна.

SUMMARY

Yeritsavank is located in the Bagh province of historical Syunik, Kapan region of today's Syunik province. According to legend, the name of the village Artsuanik comes from Yeritsavank, the administrative territory of which includes the Yeritsavank monastic complex.

Երիցվանք, լուսանկարները՝ Ա. Հովհաննիսյանի

Արծվանիկ

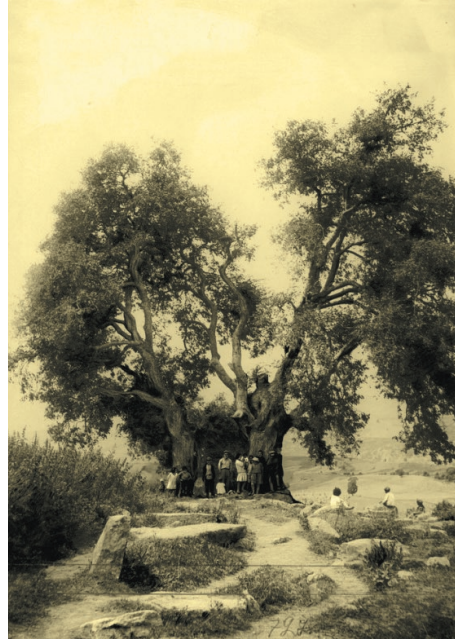
Ձիու նակատակալ,
Կապան, Եղվար

Սեպագրեր ձիու նակատակալի վրա

Սուրբ ծառ, գ. Արծվանիկ, Սյունիք, 1930, լուսանկարներ՝ Գուրոսի

Կարսի վանքի ավերակները 1926 եւ 1932 թթ., լուսանկարներ՝ Գուրոսի

Կոլտնտեսության պահեստի վերածված
Եկեղեցի

Եկեղեցի Արծվանիկ գյուղում, 1932,
լուսանկար՝ Գուրոսի

Historical and archaeological works note that in Artsuanik there are traces and monuments of the Armenian settlement of the II-I millennia B.C. Ruins of a Urartian fortress, burial grounds, etc. are also preserved. Yeritsavank is mentioned in written sources by Movses of Kalankatu, Stepanos Orbelian, Ghukas of Sebastia and others. The only lithographic record mentioning Yeritsavank was preserved in Vahanavank (1102).

According to the tradition, Yeretsavank (Երեցավանքն) got its name from an Armenian clergyman named Yeritsak (Երիցակ). Perhaps, after the adoption of Christianity the toponym was subjected to folk etymology. The origin of the toponym is related to the pattern Artsui-evan-ik (արծուի-եւան-իք), which by the same folk etymology could become Yerets (Երեւ), and then Yerets vank (Երեւ վանք) monastery.

The first etymological hypothesis is that the toponym derives from the Indo-European root *argʰ-, “shine”, “shine”, “shine”. The toponyms formed at the same time were widespread in the Armenian Highlands (Artsania-Aratsani, Artsn, Artsap, Artsk, Artsashku (Արծանիա-Արաճանի, Արծն, Արծափ, Արծկե, Արծաշքո, etc.).

According to the second hypothesis, the word Yeritsvank (> Artsuanik) (Երիցավանք (> Արծվանիկ)) is related to the root arts (արծ), which is also mentioned in the Odzasar Urartian inscription. It is noted that the root of the name Artsine (Արծիւն) is associated with the Indo-European word arts (արծ), meaning “radiance”, the original meaning of which is “radiance, brightness, light”.

In fact, the Urartian root արծ found in different regions of Armenia, which was given to toponyms, indicates not the name of a particular city, but the name that characterizes the specified place, i.e. what the place, the "country" is known for.

